

LEKSIKOLOGIYA

Raxmatova Rayxona Baxtiyor qizi

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston

Milliy universiteti Jurnalistika fakulteti o'zbek tili filologiyasi

yo'nalishi 1-bosqich talabasi

+998 99 709 33 58

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilshunoslikning asosiy tarmog'i bo'lgan Leksikologiya tushunchasi va uning fanda tutgan o'rni so'z va uning ma'nolari, so'zlarning shakl -ma'no munosabatiga ko'ra turlari ,ma'no ko'chish turlari, olimlarning Leksikologiyaga doirasidagi bahslarini ko'rishingiz mumkin.

Kalit so'zlar : Leksikologiya, semasologiya , morfologiya omonim , sinonim, paronim, antonim ,metofora ,metanimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik

*Bizning eng katta ehtiyojimiz - boshqaruv,
Agar kerak bo'lsa, tilingiz bilan va uni jilovlang.
Tilning dvigateli yurakdir; yurak qanchalik to'la
U til bilan oqib chiqadi. Ammo orqaga qaytdi
Til orqali tuyg'u yurak tomonidan mustahkamlanadi
Va u yurakdan ildiz otadi. Chunki til
Ta'lim sohasidagi yetakchi shaxslardan biri
Muqaddas alpinist Nikodim*

Leksikologiya - tilshunoslikning til lug'at tarkibi ,ya'ni muayyan bir leksikasini o'rganuvchi bo'limi . Leksikologiya har bir so'zni yolg'iz holda emas ,balki boshqa so'zlar bilan bog'liq holda o'rganadi . Leksikologiya so'z va uning ma'nolarini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi hisoblanadi .Ushbu bo'lim bevosita tilshunoslikning leksikografiya, frazeologiya,semasiologiya yoki semantika, etimologiya, stilistika hamda so'z yasalishi haqidagi ta'limot kabi sohaları bilan chambarchas bog'liq.Shu o'rinda morfologiya bilan ham .Bu ikki bo'lim ham so'zni o'rganadi . Farqi esa Leksikologiya so'zning atash ma'nosini o'rgansa , morfologiya grammatik ma'nosini o'rganadi . Leksikologiyada so'zlarning o'zaro bog'langan ,ya'ni monosemiya, polisemiya, sinonimiya ,antonimiya, so'z ma'nolarining erkin holda bo'lishi kabi masalalari ham o'rganiladi .Leksika muayyan bir tizim sifatida ko'rilganda, so'z ma'nolari va tushunchalarning o'zaro bog'liq holda bo'lishi ko'zda tutiladi . Shuningdek, so'zlashuv va adabiy tillarda foydalanish me'yorlarini, professionalizm , dialektizm ,arxaizm ,neologizm , leksiyalashgan so'z birikmalarini me'yorlashtirish kabi masalalarni tahlil etadi hamda bular haqida muayyan xulosalar chiqaradi

.Leksema – leksik ma’no (semema) –semalar o’rtasida butun-bo’lak (butun- qism) munosabati mavjuddir: leksemaning, ma’lumki, ikki tomoni -ifodalovchisi (nomemasi) va ifodalanuvchisi (leksik ma’nosi, sememasi) bor. Demak, leksema leksik ma’noga(sememaga)nisbatan butun, leksik ma’no esa leksemaga nisbatan bo’lak (qism) sanaladi, ayni paytda leksik ma’noning (sememaning) o’zi ham bir necha semalardan tarkib topganligi uchun, shu semalarga nisbatsn butun, semalar esa butunlik ichidagi qismlar munosabatida bo’ladi. Qiyos qiling: SHAHAR (leksema) =1) Ifodalovchi tomoni (nomemasi) 5 ta fonema, 2 ta bo’g’in va 1 ta so’z urg’sidan tarkib topgan fonetik so’zdir + 2) ifodalanuvchi tomoni (leksik ma’nosi) esa “aholisi asosan sanoat va savdo, shuningdek maishiy xizmat ko’rsatish, boshqaruv,fan, madaniyat shoxobchalarida mashg’ul bo’lgan yirik aholi punkti” mazmunli sememadir. Mazkur leksik ma’noning (sememaning) o’zi quyidagi semalardan tarkib topgan:

- a) yirik aholi punkti;
- b) sanoat va savdo markazi ;
- d) ilm-fan markazi;
- e) madaniyat markazi;
- f) boshqaruv markazi;
- g) “maishiy xizmat ko’rsatish markazi”.

Bu sememalar yaxlit semamaning bo’laklari sanaladi

Leksikologiyada biz so’zning o’z va ko’chma ma’nosi ,so’zning shakl va ma’no munosabatiga ko’ra turlari: omonim ,sinonim ,paronim ,antonim ,ma’no ko’chish turlari :metafora ,metonimiya ,sinekdoxa ,vazifadoshlik . Umuman olganda so’z bilan bog’liq tushunchalarni o’rganadi .Omonimlar yunoncha homos bir xil, onoma nom so’zlaridan olingan bo’lib , talaffuzi va yozilishi bir xil ,ammo alohida ma’nolarga ega bo’lgan so’zlardir .

Ko’p ma’noli so’zlar o’rtasidagi ma’no bog’lanishning uzilishi, zaiflashishi asosida ham omonimlar shakllanadi0..

Masalan:Olma -meva ,olma -harakat , tortma -harakat,tortma -ot so’z turkumi (narsa-buyum) va hokazo .

Paronimlar - para - juft, onoma -nom so’zlaridan olingan bo’lib , fonetik tarkibi va ma’nosi boshqa -boshqa ,biroq talaffuz jarayonida o’xshash bo’lgan yaqin so’zlardir.

Masalan:burj-burch ,dars -darz ,qarz -qars kabi .

Sinonimlar -yunoncha bir xil nomli so’zidan olingan bo’lib ,fonetik tarkibi har xil, ma’nolari bir -biriga yaqin bo’lgan bir umumiy ma’noni bildiruvchi so’zlardir . Masalan: chiroyli,go’zal,suluv ,lobar .

Antonimlar -yunoncha anti -zid ,onoma nom so’zlaridan olingan bo’lib o’zaro bir -biriga zid ma’nolarni bildiradi .

Ot antonimlar- ota -ona , yigit -qiz ,kelin -kuyov .

Sifat antonimlar -achchiq -shirin

Fe'l antonimlar kulmoq -yig'lamoq

Ravish antonimlar -uzoq -yaqin ,oz -ko'p .Mano ko'chish turlari ham mavjud .

Metafora bu gap boshqa narsani eslatib, bir narsaga ishora qiladigan nutq figurasi. Metaforalarda bir-biriga bog'liq bo'lmagan, ammo umumiy xususiyatlarga ega bo'lgan ikkita narsani taqqoslash mavjud.

Metafora o'xshashlik asosida mano ko'chishi .Bunda aynan nimadir ,boshqa bir narsa o'xshatiladi .M:Tog'ning etagi ,daraning boshi ,hayot bu marafon ,kulgi eng yaxshi dori va hokazo.

Metonimiya -aloqadorlik asosida ma'no ko'chishi .Yunoncha yangi nom berish degan ma'noni anglatadi. M:"Jannati odamlar "keldimi? ,Oq uy bu borada ma'lumot berdi, ichimlik istaysizmi? Navoiy jahon adabiyoti durdonasi hisoblanadi va hokazolar

Sinekdoxa birga nazarda tutmoq ,birga o'ylamoq .Butundan qism ,qismdan butun munosabatini bildiradi .M: tirnoqqa zor,tuz totmadi, cho'loqqa achindi ,eshitgan quloq nima deydi kabi.

Vazifadoshlik- Narsa va hodisalar o'rtasidagi vazifaviy bir xillik asosida birining nomi orqali ikkinchisining ifodalanishi vazifadoshlik asosida ma'no ko'chishi deyiladi. Masalan, siyoh so'zi ilgari "qora rangli suyuqlik "keyinchalik yozuvda yozishda ishlatiladigan turli rangdagi suyuqlik ma'nosida qo'llanadi .Yoki o'q so'zi kamoning o'qi ,miltiqning o'qi ,zambarak o'qi ,raketa o'qi birikmalarida ishlatilishi mumkin.Rossiyada fan sifatida leksikologiyaning asoslari M.V.Lomonosov tomonidan qo'yilgan bo'lib, u "uch tinchlanish" nazariyasini yaratdi, ya'ni. lug'atning stilistik heterojenligiga e'tibor qaratgan. Tilshunoslikning so'zlarning kelib chiqishini o'rganuvchi bo'limi bo'lgan tarixiy leksikologiya va etimologiyaning rivojlanishi I.I.Sreznevskiy, A.X.Vostokov, Ya.K.Grot kabi rus olimlarining nomlari bilan bog'liq. V.I.Dal, A.I.Sobolevskiy, I.A.Boduen de Kurtenelar hududiy dialektlarni o'rganish va lug'atning ijtimoiy tabaqalanishiga asos solgan. A.A.Potebnya so'zning umumiy nazariyasi bilan bog'liq muammolarni (uning rasmiy va semantik chegaralarini aniqlash, polisemiya muammolari, so'zlarning semantik munosabatlari) chuqur ishlab chiqdi. Semasiologiya asoslari - tilshunoslikning so'z ma'nolarini, ularning rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini o'rganuvchi bo'limiga M.M. Pokrovskiy. Kelajakda so'zni o'rganishning bu jihati L.A. asarlarida chuqurlashtirildi. Bulaxovskiy, V.A. Zvegintseva, D.N. Shmeleva, A.E. Suprun.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, so'z nihoyatda murakkab xususiyatlarga ega bo'lgan til birligidir. U o'zining muhim belgi - xususiyatlari bilan tilshunoslikning maxsus bo'limlarining o'rganish ob'ekti bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. Toshkent: O‘zME, 2013.
2. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili.
3. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2009. Sayfullayeva R. va boshqalar.
4. Hozirgi ozbek adabiy tili. (Kirish. Fonetika. Fonologiya. Grafika. Talaffuz va imlo leksekologiya. Frazeologiya. Leksikografiya). T., 2005.
5. Abduazizov A. Ozbek tili fonologiyasi va morfologiyasi. T., 1994.